

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Peer reviewed

Vidyawarta®

SPECIAL ISSUE

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

"Education through self- help is our motto". – Karmaveer
Rayat Shikshan Sanstha's,

**Dr. Patangrao Kadam Mahavidyalaya,
Ramanandnagar (Burli)**

Tal: Palus, Dist.: Sangli, MH (India) 416 308

Reaccredited by NAAC 'A++' Grade with 3.53 CGPA

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

ICSSR, New Delhi Sponsored Two Day National Seminar On

**"Agricultural Transformation and Rural Development
in India: Issues, Challenges and Possibilities"**

Organized

Department of Economics & Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

vidyawarta TM

Date of Publication
1 March 2025

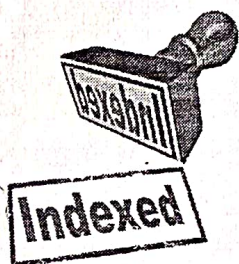
International Multilingual Research Journal

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publication is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

<http://www.printingarea.blogspot.com>

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 9.45 (IJIF)

- 41) भारतातील मसाल्यांचे उत्पादन आणि निर्यातीचे अर्थकारण
श्रीमती मनीषा सुरेश पवार, डॉ. दत्तात्रय भगवानराव शेडगे, देऊर ||184
- 42) आंबेओहळ मध्यम सिंचन प्रकल्प: आर्थिक आणि पर्यावरणीय अभ्यास
कु. साक्षी चंद्रकांत धुरे, गडहिंग्लज ||187
- 43) शाश्वत कृषी विकास आणि कृषी पर्यटन
डॉ. काशिनाथ रामचंद्र तनंगे, गडहिंग्लज ||191
- 44) भारतातील शेतमजुरांच्या समस्या
सहा. प्रा. सुषमा युवराज पाटील, गडहिंग्लज ||197
- 45) शाश्वत विकासामधील कृषी—आधारित उद्योगाची भूमिका
प्रो. डॉ. मधुरा बाबासाहेब देसाई, कु. विश्रान्ती जांबीवंत चव्हाण, कोल्हापूर ||200
- 46) भारतातील कृषी प्रक्रिया उद्योग
प्रा. डॉ. प्रकाश यशवंत बुरुटे, बोरगांव, जि. सांगली ||204

पाहिजेत त्याचे निराकरण केले पाहिजे.

१२. निष्कर्ष

भारतातील शेतमजुरांची पाच प्रकार पडतात. त्यामध्ये अनुक्रमे भूमिहीन शेतमजूर, भूमिधारी शेतमजूर, जोडलेला शेतमजूर, रोजंदारी शेतमजूर आणि लिंग भेदानुसार शेतमजूर. भारतातील शेतमजुरांची संख्या दिवसें दिवस वाढत आहे. शेतमजुरांची उत्पन्न कमी असल्यामुळे शेतमजुरांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. जसे की आर्थिक, सामाजिक आणि कौटुंबिक समस्या याच शेतमजुरांच्या समस्यांवर अनेक प्रकारचे उपाय सरकारने योजले आहेत. पण त्यांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी पूर्ण तळागाळापर्यंत होत नाही याची नोंद सरकारने घेतली पाहिजे.

संदर्भ

१. शेतमजुरांच्या समस्या: Wikipedia
२. भारतीय शेतमजुरांच्या समस्या: review of research प्रा.डॉ.प्रफुल्ल सुदामे
३. शेतमजुरांची आर्थिक स्थिती एक अभ्यास: golden research thought वाय सी गोवर्धन कल्याण.

45

शाश्वत विकासामधील कृषी— आधारित उद्योगाची भूमिका

प्रो. डॉ. मधुरा बाबासाहेब देसाई
राजश्री छत्रपती शाहू कॉलेज, कोल्हापूर

कु. विश्रान्ती जांबीवंत चव्हाण
(संशोधक विद्यार्थिनी)
शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर

गोषवारा :

शेती हा जगातील सर्वात मोठा उद्योग आहे, जो एक अब्जाहून अधिक लोकांना रोजगार देतो आणि दरवर्षी १.३ ट्रिलियन डॉलर्सचे अन्न उत्पादन देतो. सुमारे ५० टक्के राहण्यायोग्य जमिनीवर, कुरण आणि शेती ही दोन्ही जमीन विविध प्रजातींसाठी उदरनिर्वाह आणि अधिवासाचे महत्वाचे स्रोत म्हणून काम करते. शाश्वत व्यवस्थापनाद्वारे, कृषी उपक्रमांमध्ये महत्वाच्या परिसंस्थांचे संवर्धन आणि पुनरुज्जीवन करण्याची, पाणलोट क्षेत्रांचे रक्षण करण्याची आणि माती आणि पाण्याचे आरोग्य वाढविण्याची क्षमता आहे. उलटपक्षी, अस्थिर पद्धती पर्यावरण आणि मानवी कल्याणासाठी महत्त्वपूर्ण धोके निर्माण करतात. सध्याची शेती पद्धती बहुतेकदा कृत्रिम खते, कीटकनाशके आणि एकल शेतीवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असतात — ज्यामुळे पर्यावरणाचे नुकसान होते आणि संसाधनांचा र्हास होतो. त्याचे परिणाम लक्षणीय आहेत. त्याचबरोबर जागतिक अन्न व्यवस्था एका गंभीर वळणावर आहे. आपल्या सध्याच्या कृषी पद्धती पर्यावरणावर प्रचंड ताण आणत आहेत, ज्यामुळे हवामान बदल, जैवविविधतेचे नुकसान आणि मातीचा र्हास होत आहे. ग्राहक अधिक पारदर्शकता आणि नैतिक स्रोतांची मागणी करत आहेत, शाश्वततेवर लक्ष केंद्रित करून उत्पादित केलेले अन्न

शोधत आहेत. शाश्वत शेती पद्धतीचे महत्त्व अत्यावश्यक आहे आणि अन्न उत्पादनासाठी अधिक शाश्वत भविष्य निर्माण करण्यात कृषी व्यवसाय आणि स्वयंसेवी संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. प्रस्तावना

आर्थिक वाढ, पर्यावरण संवर्धन आणि सामाजिक समता या विषयावरील जागतिक चर्चेत शाश्वत विकास हा एक केंद्रबिंदू बनला आहे. शेती ही अनेक विकसनशील अर्थव्यवस्थांचा कणा असल्याने, शाश्वत विकासाला चालना देण्यात कृषी—आधारित उद्योग महत्त्वाची भूमिका बजावतात. कृषी उत्पादनांचा प्राथमिक कच्चा माल म्हणून वापर करणारे हे उद्योग, संसाधनांचा कार्यक्षम वापर, हवामान बदल कमी करणे आणि ग्रामीण विकासाद्वारे शाश्वततेला प्रोत्साहन देताना आर्थिक वाढीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. याद्वारे कृषी—आधारित उद्योग आणि शाश्वत विकास यांच्यातील महत्त्वपूर्ण संबंधांचा शोध घेईल, त्यांच्या आर्थिक, पर्यावरणीय आणि सामाजिक फायद्यांवर तसेच त्यांना तोंड द्यावे लागणाऱ्या आव्हानांवर लक्ष केंद्रित करेल. संशोधनाची पद्धत

सदर पेपर मध्ये शाश्वत विकासामधील कृषी—आधारित उद्योगांची भूमिका यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. यासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. ही दुय्यम सामग्री संदर्भ ग्रंथ, मासिके, पुस्तके, इंटरनेट, शोधनिबंध, अन्यसामग्री यावर आधारित आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१) कृषी आधारित उद्योगांचा आढावा जाणून घेणे.

२) कृषी मधील शाश्वत विकासाचे महत्त्व जाणून घेणे.

३) कृषी—आधारित उद्योगासाठी सरकारची सामाजिक — आर्थिक धोरणे समजून घेणे.

४) कृषी आधारित उद्योगासमोरील आव्हाने समजून घेणे.

कृषी आधारित उद्योगांचा आढावा

शेती—आधारित उद्योग हे शेती आणि उद्योग यांच्यातील एक महत्त्वाचा दुवा आहेत. त्यामध्ये वनस्पती

आणि प्राण्यांपासून मिळवलेल्या कच्च्या मालावर अवलंबून असलेले उद्योग समाविष्ट आहेत. हे उद्योग केवळ कृषी उत्पादनांवर प्रक्रिया करतात आणि त्यांचे मूल्य वाढवतातच असे नाही तर ग्राहकांना त्यांचे वितरण आणि उपलब्धता देखील सुनिश्चित करतात. असे करून, ते शेती आणि व्यापक अर्थव्यवस्थेमध्ये एक आवश्यक पूल प्रदान करतात.

सर्वसाधारणपणे कृषी—आधारित उद्योग म्हणजे असे उद्योग ज्यांचा शेतीशी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष संबंध असतो. यामध्ये कृषी कच्च्या मालावर आधारित विविध औद्योगिक, उत्पादन आणि प्रक्रिया उपक्रम तसेच शेतीसाठी इनपुट म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या उपक्रम आणि सेवांचा समावेश आहे. १९४४ च्या दुष्काळ चौकशी आयोगाने कृषी—आधारित उद्योगांची व्याख्या शेती उत्पादनांची हाताळणी करण्याबरोबरच शेतीला कृषी निविष्टा पुरवण्यात गुंतलेले उद्योग अशी केली आहे.

कृषी—आधारित उद्योगांचे महत्त्व

पर्यावरण, अर्थव्यवस्था आणि समाज या सर्वांवर सकारात्मक परिणाम होईल याची खात्री करण्यासाठी शेतीमध्ये शाश्वत विकास आवश्यक आहे. याचा अर्थ संसाधनांचा कार्यक्षमतेने वापर करणे, कचरा कमी करणे, जैवविविधता सुधारणे आणि अन्न प्रणालीमध्ये दीर्घकालीन लवचिकता वाढवणे. या संक्रमणात कृषी—आधारित उद्योग आघाडीवर आहेत, जे पारंपारिक, बहुतेकदा शाश्वत नसलेल्या, कृषी पद्धतींपासून पर्यावरणाचे रक्षण करणाऱ्या आणि सामाजिक कल्याण वाढवणाऱ्या अधिक शाश्वत पद्धतींकडे जाण्यास समर्थन देतात.

१) कृषी—आधारित उद्योग हे औद्योगिक वाढीचे आधारस्तंभ म्हणून उभे राहतात.

२) कृषी उद्योग भारतातील आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

३) कृषी—आधारित उद्योगांमुळे ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवन सुधारते.

४) कृषी—आधारित उद्योगांमुळे शेती आणि उद्योग यांच्यात महत्त्वाचा दुवा तयार होतो.

कृषी—आधारित उद्योगांचे सामाजिक—आर्थिक योगदान

विकसनशील देशांमध्ये जिथे शेती हा एक

प्रमुख क्षेत्र आहे. कृषी—आधारित उद्योग हे आर्थिक विकासासाठी एक प्रेरक शक्ती आहेत.

१. ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती

कृषी—आधारित उद्योगांचे सर्वात महत्त्वाचे योगदान म्हणजे रोजगार निर्मितीची त्यांची क्षमता, विशेषतः ग्रामीण भागात. हे उद्योग अशा भागात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देतात जिथे उत्पन्नाचे पर्यायी स्रोत मर्यादित असू शकतात. याव्यतिरिक्त, ते ग्रामीण भागात स्थिर रोजगार उपलब्ध करून देऊन ग्रामीण भागातून शहरी भागात लोकांचे स्थलांतर रोखण्यास मदत करतात.

२. कृषी अर्थव्यवस्था मजबूत करणे

कृषी—आधारित उद्योग शेती उत्पादनांची मागणी निर्माण करून, जास्त उत्पादनाला प्रोत्साहन देऊन आणि शेतकऱ्यांना चांगले परतावा देऊन कृषी अर्थव्यवस्था मजबूत करतात. परिणामी, ते एकूण आर्थिक वाढीला हातभार लावत शेतीवर अवलंबून असलेल्यांचे जीवनमान सुधारण्यास मदत करतात.

३. स्थूल— देशांतर्गत उत्पादन वाढीमध्ये योगदान

प्रक्रिया आणि उत्पादनाद्वारे कृषी उत्पादनांचे मूल्य वाढवून कृषी—आधारित क्षेत्र जीडीपी वाढीमध्ये लक्षणीय योगदान देऊ शकतात. हे उद्योग जसजसे विस्तारतात तसतसे ते राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेसाठी उच्च महसूल निर्माण करतात, ज्यामुळे ग्रामीण आणि शहरी विकासाला चालना मिळते.

त्यांच्या आर्थिक आणि पर्यावरणीय योगदाना व्यतिरिक्त, कृषी—आधारित उद्योग सामाजिक विकासात योगदान

१. शेतकरी आणि स्थानिक समुदायांना सक्षम करणे

बाजारपेठ उपलब्ध करून देऊन आणि मूल्य साखळी निर्माण करून, कृषी—आधारित उद्योग शेतकरी आणि स्थानिक समुदायांना सक्षम करतात. यामुळे त्यांना चांगले उत्पन्न मिळू शकते, नवीन बाजारपेठांमध्ये प्रवेश मिळतो आणि सुधारित कृषी पद्धतींमध्ये गुंतवणूक करता येते.

२. कृषी उद्योगांमध्ये स्त्रियांचा सहभाग

अनेक कृषी—आधारित उद्योग महिलांना

रोजगाराच्या संधी देऊन, विशेषतः ग्रामीण भागात, सक्रियपणे स्त्री यांच्या समावेशाला प्रोत्साहन देतात. शेतीमध्ये महिलांचे सक्षमीकरण, सामाजिक समता, दारिद्र्य कमी करणे आणि अन्न सुरक्षेत सुधारणा करण्यास हातभार लावतात.

३. अन्न सुरक्षा आणि पोषण सुधारणे.

शहरी आणि ग्रामीण लोकसंख्येसाठी आवश्यक असलेल्या प्रक्रिया केलेल्या अन्नाचा स्थिर पुरवठा सुनिश्चित करून कृषी—आधारित उद्योग अन्न सुरक्षेत योगदान देतात. हे उद्योग नाविन्यपूर्ण अन्न प्रक्रिया तंत्रांद्वारे निरोगी अन्न पर्यायांची उपलब्धता सुधारून चांगले पोषण देखील देतात.

कृषी—आधारित उद्योगांसाठी सरकारी धोरणे

शाश्वत पद्धतींना प्रोत्साहन देणाऱ्या धोरणांद्वारे कृषी—आधारित उद्योगांना पाठिंबा देण्यात सरकारे महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

१. शाश्वत शेती पद्धतींसाठी प्रोत्साहने

सरकार शाश्वत शेती आणि उत्पादन पद्धतींचा अवलंब करणाऱ्या कृषी—आधारित उद्योगांना कर सवलती, अनुदाने देऊ शकते. हे प्रोत्साहन कंपन्यांना पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञान आणि पद्धतींमध्ये गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहित करतात.

२. आंतरराष्ट्रीय करार आणि शाश्वत शेती उपक्रम

पॅरिस करारासारखे आंतरराष्ट्रीय करार हवामान बदलाशी लढण्यासाठी शाश्वत शेतीचे महत्त्व अधोरेखित करतात. कृषी—आधारित उद्योगांना त्यांच्या पद्धतींना शाश्वततेसाठी आंतरराष्ट्रीय मानकांशी संरेखित करून या जागतिक उपक्रमांचा फायदा होऊ शकतो.

३. यशस्वी कृषी—आधारित उद्योगांचे अनुकरण

संद्रिय शेती सहकारी संस्थांपासून ते अक्षय ऊर्जेचा वापर करणाऱ्या मोठ्या प्रमाणात अन्न प्रक्रिया कंपन्यांपर्यंत, असंख्य कृषी—आधारित उद्योगांनी शाश्वत पद्धती यशस्वीरित्या अंमलात आणल्या आहेत. हे केस स्टडीज शाश्वततेकडे संक्रमण करू इच्छिणाऱ्या इतर उद्योगांसाठी मौल्यवान धडे ..

कृषी आधारित उद्योगासमोरील आव्हाने

शाश्वत विकासाला चालना देण्याची क्षमता

असूनही, कृषी—आधारित उद्योगांना अनेक आव्हानांचा

सामना करावा लागतो.

१. संसाधनांची कमतरता आणि हवामान बदल
हवामान बदलामुळे वाढलेली संसाधनांची कमतरता कृषी-आधारित उद्योगांसमोर एक महत्वाचे आव्हान आहे. पाण्याची कमतरता, अप्रत्याशित हवामानाचे नमुने आणि कमी होत जाणारी शेतीयोग्य जमीन यामुळे या उद्योगांना शाश्वतपणे चालणे कठीण होते.

२. तांत्रिक अडथळे

प्रगत तंत्रज्ञानाची उपलब्धता अनेक कृषी-आधारित उद्योगांसाठी, विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये, एक अडथळा आहे. आधुनिक यंत्रसामग्री आणि कार्यक्षम प्रक्रियांशिवाय, उद्योगांना जागतिक स्तरावर स्पर्धा करण्यासाठी आणि शाश्वत उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो.

३. धोरण आणि नियामक अडथळे

सरकारी धोरणे आणि नियम कृषी-आधारित उद्योगांच्या वाढीस मदत करू शकतात किंवा अडथळा आणू शकतात. विसंगत धोरणे, नोकरशाहीचा लाल फितीशाही आणि शाश्वत पद्धतींना पाठिंबा नसणे यामुळे या उद्योगांना भरभराट होणे कठीण होऊ शकते.

- ४) उद्योजकांना योग्य मार्गदर्शनाचा अभाव
- ५) जोखीम प्रमाण जास्त समाविष्ट आहे
- ६) पिकांमध्ये/पीक पद्धतीत बदल
- ७) तंत्रज्ञानातील सुधारणांमुळे पिकांच्या

जातींमध्ये बदल

८) पावसाळ्यात अपयश आल्यास कच्च्या मालाच्या पुरवठ्यावर परिणाम

९) कृषी उत्पादनांची विविधता आणि दिलेल्या प्रदेशासाठी सर्वात योग्य उद्योग निवडण्यासाठी योग्य पद्धतीचा अभाव.

१०) कृषी उत्पादनांच्या हंगामी पुरवठ्यामुळे युनिट्सची क्षमता कमी होऊ शकते त्यामुळे उत्पादनक्षमतेचा अपुरा वापर.

११) भविष्यातील बाजारातील मागणीबद्दल अनिश्चितता.

१२) बाजारपेठेतील प्रमाण आणि गुणवत्तेबद्दल माहितीचा अभाव.

१३) जिल्ह्यातील विविध विकास संस्थांमध्ये

योग्य एकात्मतेचा अभाव.

१४) आधुनिक आणि अत्याधुनिक कृषी उद्योगांसाठी योग्य मार्गदर्शन, प्रशिक्षण अभाव

१५) आधुनिक लघु उद्योग भांडवल केंद्रित असल्याने, वित्तपुरवठ्याची कमतरता.

१६) सघन मोहिमा राबवणे, उद्योगांची ओळख पटवणे आणि उद्योजकांना संभाव्यतेबद्दल समजावून सांगणे यासारख्या प्रचारात्मक उपक्रमांचा अभाव.

निष्कर्ष

या शोधनिबंधामध्ये असे दिसून आले की, कृषी उद्योग आणि शाश्वत विकासाच्या आधारित आर्थिक वाढ, पर्यावरण संवर्धन आणि सामाजिक कल्याणाला चालना देऊन शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यात कृषी-आधारित उद्योग महत्वाची भूमिका बजावतात. शाश्वत पद्धती आणि तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून, हे उद्योग त्यांचे पर्यावरणीय परिणाम कमी करू शकतात, ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण करू शकतात आणि अन्न सुरक्षेत योगदान देऊ शकतात. जागतिक समुदाय शाश्वततेला प्राधान्य देत राहिल्याने, कृषी-आधारित उद्योग अधिक लवचिक आणि शाश्वत भविष्याचे प्रमुख मार्गदर्शक मार्गदर्शक राहतील.

संदर्भ:

- १) Indian Economy Datta Sudharma
- २) श्री रंजन कोळंबे B-Tech (Agri Engg) M-Tech (Agribusiness) भागीरथ प्रकाशन, पुणे
- 3) <https://www-google-com/search\clien...>
- 4) <https://www-google-com/sustainable development>

